

Թեան առիթը եղել է Պրուսիոյ լուսաւորութեան նախարարութիւնը Բաքելուն և Էլքաստ կոչուած քաղաքները հետախուզելու համար (վերջինս նաբուզոգոնոսորի մայրաքաղաքը և Աղէքսանդրի մահուան տեղն է եղել)։ Բայց այս նպատակը իրագործել է ճարտարապետ զր. Կոլտէվէյ և իւր արած պեղումներէ ընթացքում Բաքելունում գտել հեթանոս մի նշանաւոր արձանադրութիւն, որը հրատարակեց պրոֆ. Դելիշ։

(Die Hettitische Inschrift gefunden in d. Königsburg von Babylon ... facsimile d. Inschrift, Lichtdruck—wiedergabe ... Bemerkungen d. Fnders u. Vorwort v. Prof. dr. Fr. Delitzsch. fol. 1900 M. 4.):

—Առանձին գովասանքի արժանի են յառաջաւոր Ասիայի ընկերութեան (Vorderasiatische Gesellschaft) նպատակը և հրատարակութիւնները։ Իրենց ժողովրդի տմեն դասակարգելին յառաջաւոր Ասիայի քաղաքակիրթ ազգերի պատմութիւնը մատչելի դարձնելու համար՝ այս ընկերութիւնը ձեռնարկել է մի շարք հանրամատչելի հրատարակութեանց։ 1899-ից սկսած նա լոյս է ընծայել 5 հատոր գիրք, որոնցից առաջին վերնագիրն է «Հառաջաւոր Ասիոյ ժողովուրդները»։ զբոս հեղինակն է նշանաւոր բեկեաղէա Dr. Hugo Winckler. նրա երկը բաժանուած է հետեւեալ գլուխներէ։ Բաբելոնացիք, Ասորներ, Ասորիք, Հայաստան, Մարաստան և եղամացիք։ Միւս գրքերի վերնագրերն ենք միայն յիշում, որովհետեւ մեզ համար առանձին մի կարեւորութիւն չունին։ 2) Ամառնայի ժամանակը (եգիպտոս և յառաջաւոր Ասիա Քրիստոսից 1400 տ. առաջ)։ Կ. Նիպուրի։ 3) Դժոխքի և արքայութեան գաղափարը Բաբելոնացւոյ մէջ. զր. Ա. Երեմիա 4) Բերդաշինութիւնը հին արեւելքում. զր. Ա. Բիլերբէք. և 5) Բաքելունի և Ասորեստանի քաղաքական զարգացումը. զր. Հ. Վինքլէր։

—„Globus,“—ի 1900. Նոյ. համարում երեւց Հայոց նախապաշարմանց մասին զր. Նեկիլայի յօդուածը և պր. Մ. Աբեղեանի Der armenische velksglaube շարադրութեան քըննադատութիւնը։

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊՈՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ և ՈՍՈՒԱՅՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ը.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊՈՆԸ

Խորենացու հայեացքը մեր պատմութեան շրջանների վրայ.—Ի՞նչն է մոլորեցրել Խորենացուն, կամ իւր աղբիւրի հեղինակին, որ նա երգից առած Տիգրանի պատմութիւնը փոխանակ իւր տեղում և ժամանակում, այսինքն Միջին Տիգրանի վրայ, պատմելու՝ տարելի Կիւրոսի ժամանակ է զրել։

Ժողովրդական երգը, գիտենք, թուականներ չէ տալիս. երգից կազմած պատմութեան ժամանակագրութիւնը պատմութիւնը կազմողինն է։ Եթէ մեր պատմագիրը, կա՛մ իւր աղբիւրը, այդ ժամանակագրական մեծ սխալն անում է, ապա համար մի ներքին պատճառ եղած պիտի լինի։ Ուզում ենք տեսել, երգն այնպիսի գիծ պիտի ունենար իւր մէջ, որ յարմար դար մեր պատմագրի, կամ նորա աղբիւրի, պատմական ծանօթութիւններին, նորա հայեացքին հայոց պատմութեան շրջանների, հայ իշխանական հարըստութիւնների վրայ, և որ խաբէր նորան՝ այդ ժամանակագրական սխալն անելու համար։ Տեսնենք ուրեմն նախ թէ ի՞նչ գիտէ Խորենացին մեր հին պատմութիւնից և ի՞նչ հայեացք ունի մեր հարստութիւնների վրայ։

Մեր նախնական պատմութիւնից շատ տեղեկութիւններ չունինք։ Մարաց տիրապետութեան ժամանակ և առաջ ոչինչ չգիտենք։ Հաւանորէն հայերն առանձին թագաւորներ պիտի ունեցած լինին այդ ժամանակ, Կիւրոսի ժամանակակից մի Տիգրան թագաւորի անուն տալիս է Բսենեփոնը, և կարելի է կարծել, որ պատմական անձն լինի նա։ Պարսից Դարեհ թագաւորն, ըստ սեպագրութեան, մեծ կռիւներ է մղում հայոց դէմ, և այնուհետեւ հայերը ենթարկուած են Պար-

սից և ապա Մակեդոնացոց ու Սելեկիացոց՝ Վերջիններիս ժամանակ յաճախ կռաւարկել են բնիկ հայ իշխաններ։ Նոքա ձգտել են անկախութեան և երբեմն յաջողել են, երբեմն կրկին ենթարկուել Սելեկեանց, մինչև 189 թուականին Արաշէս (Ա.) և Զարեհ, թե՛րևս հին հայ թագաւորների ցեղից, հիմնում են երկու անկախ հարստութիւն։ Արաշէսի ցեղը զօրանում է, և նորա յաջորդներից Մեծն Տիգրանն ինչպէս տեսանք, միացնում է երկրորդ Արաշէսի բնիկ ցեղը թագաւորում է մինչև Բրիտտոսի թուականութեան սկիզբները։ Այդ միջոցից մի առժամանակ իշխում են զանազան ազգի խառն թագաւորներ, և երկրը մէկի ձեռից միւսին է անցնում։ մինչև վերջապէս 66 թուին Բ. յ. Պարթևաց Վաղարշ Ա. թագաւորի եղբայր Տրդատ Ա. բարձրանում է հայոց գահը, և պարթևական, Արշակունի ցեղը հաստատւում է Հայաստանում։

Այս է Հայաստանում իշխողների ընդհանուր համառօտ տեսութիւնը, որքան յայտնի է օտար աղբիւրներից։ Ուրեմն երկու կամ երեք հարստութիւն, բնիկներ և օտար Արշակունիք, կամ մի աւելի ընդարձակ պատկերով։

1. Բնիկ, հին հայ իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն։

2. Օտարների, Պարսից և Սելեկիացոց տիրապետութիւն, բայց կան հայ իշխաններ իրրե կռտտակալներ, զոնէ Սելեկիացոց օրով։

3. Դարձեալ բնիկների հայ թագաւորութիւն Արաշէս Ա.-ից սկսած։

4. Սոցա անկումից յետոյ խառն իշխանութիւն և երկրի մէջ իշխողների սակաւ փոփոխութիւն։

5. Օտար Արշակունիք հայոց գահի վրայ հաստատուած։

Արդ ի՞նչ գիտէ Խորենացին այս պատմութիւնից։ Մա զիտէ նոյնպէս։

1. Բնիկ, շատ հին հայ իշխանութիւն։

2. Օտարների (Ասորեստանացոց) տիրապետութիւն, որի ժամանակ սակայն շարունակւում է հին ցեղն իրրե կռտտակալութիւն։

3. Բնիկների այդ ցեղը հայ թագաւորութիւն է հաստատուում։

4. Սորա անկումից յետոյ չլիթ իմն տիրոխից լիալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս, ուստի և Խորենացին բան չէ պատմում (Ա. լա)։

5. Օտար Արշակունիք թագաւորում են Հայաստանում։

Համեմատութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, որ Խորենացու զրամբ պատմական հիմունքից զուրկ չէ. նորա զրամ իշխանութեանց կարգը կատարելապէս այն է, ինչ որ մենք օտար աղբիւրներից գիտենք։ Եւ ի զուր չէ ասած թէ պատմագիրներն իրենց առասպելներն ու զրոյցները իրենց պատմածն օգից խօ չեն վերցնում։ Խորենացին պահել է մեր երկրի հին քաղաքական պատմութեան յիշողութիւնների բայց, աւաղ, միայն ընդհանուր ձեռով, Տեսնենք այդ յիշողութիւնները։

Արշակունիք ըստ Խորենացու օտար ծագում ունին, մինչդեռ նոցանից առաջ իշխող հայ թագաւորները բնիկ հայ են, այն արիւնից, որ զգում է Խորենացին իւր երակների մէջ։ Մա Հայկազանց թագաւորների համար գրում է. «Բանդի այտքիկ ալք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս ընկիք և իմոյ արեան առուք և հաւաստի հարազատք»¹, «Մեր թագաւորների միջից այս մարգիկն ինձ սիրելի են որպէս բնիկներ...» Այս խօսքերը զանազան մեկնութիւնների տեղիք են տուած։ Ոմանք կարծում են թէ մեր պատմագիրը Հայկազանց թագաւորներին ընկի է անուանում, ի նկատի ունենալով հայ իշխաններին Պարէտից մինչև Սկայորդի։ որոնք իրրե թէ ըստ Խորենացու ընկի եւ հարազատ չեն։ Խորենացին այդպիսի բան չէ ասում, այլ նորա քննադատներն են միայն ուզում այդպէս հասկանալ։ Եւ այդպէս հասկանալ են ուզում, զի ԅովհաննէս կաթողիկոսն էլ այդպէս է հասկացել։ Այդպէս հասկացողներից է և Ծնորհ. Միաբան, ² որի փաստերը, սակայն, համոզելի չեն և հիմնում են բնազրի սխալ ընթերցուածի ու մեկնութեան և կամայական փոփոխութեան

1. Ըստ Ա. մեղադիրների։ Տպագիրն աղաւաղուած է ունենալով «ի մերոյ քաղաւորեմ»։

2. Միաբան, Խոր. Պատմ. Ուսումն. եր. 49 նսն.

վրայ¹ Եովհաննէս կաթողիկոսի զրաճը ճըշմարտելու համար հարկ է եղել նոյն իսկ ԻԲ. զլխի մէջ եղած «Պարոյր» որդի Սկայորդոյ» խօսքերի վերջին երկու բառն «ընդմիջարկութիւն» համարել, բառեր, որ ինչպէս ինքը Շնորհ. Մխարանն ասում է, կան բոլոր ձեռագիրներին մէջ, Բայց նա այդ ժամանակ աչքից փախցնում է, որ հարկ պիտի լինի քննել և մի ուրիշ բառ, անունների ցանկի զլխին զրաճ «Ծննդաբանութիւն» բառը:

Մեր պատմագիրը (Ա. ա.) ծրագրում է «գորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանել զըովանդակն»: Այդ պատճառով և իւր առաջաջին գիրքն անուանում է «Ծննդաբանութիւն հայոց մեծաց», այսինքն որդէցորդի ազգաբանութիւն: Արդ, համեմատ այդ ծրագրին՝ նոյն իսկ ԺԹ. զլխի մէջ հայ նախարարների ցանկի վերնագիրը դառնում ենք. «Համեմատաբանութիւն ծննդաբանութեան ազգիս մերոյ. . . մինչև ցարգանապաղոս»: Եւ այդ Ծննդաբանութեան մէջ են Արայից սկսած մինչև Սկայորդի: (Հմմտ. եր. 404 հտ.) Շատ պարզ է ուրեմն, որ ինչպէս Արան է, Խորենացու խօսքով ասենք, ի ծննդոց Հայկի, նոյնպէս և այդ Ծննդաբանութեան մէջ մտած միւս իշխանները, Սկայորդին էլ հետները, որոնք որդէց որդի ծագում են Արայից, հետեւաբար և Հայկից: Սկայորդու որդին է Պարոյր և սորա սերունդը շարունակում է մինչև Վահէ: Այսպէս երեւակայական է դառնում Խորենացու մէջ Հայկից մինչև Վահէ ոչ բնիկների, Հայկից չսերունդներ որոնելը Պարոյրի ժամանակ ցեղի փոփոխութիւն չէ լինում, այլ միայն «նախարարներն» սկսում են «Թագաւոր» անունը կրել: Թէ մեր հասկացածը ճիշտ է, այդ հաստատում է և հեռեւելով Խորենացին դրում է. «Մեր Թագաւորների միջից այս մարդիկը սիրելի են ինձ որպէս բնիկներ» . . . : Արդ ո՞ր Թագաւորների միջից այդ մարդիկը Պարոյրից մինչև Տիգրան (ինչ

որ դնում է այդ ԻԲ զլխի մէջ) սիրելի են մեր պատմագրին որպէս բնիկների, եթէ Պարոյրից առաջ հայ Թագաւորներ չկան, իսկ Տիգրանից յետոյ Վահագնից մինչև Վահէ եկողները նոյնպէս բնիկ են և հայկազն, Տիգրանի ու Պարոյրի սերունդ: Մնում է ուրեմն ընդունել, որ Խորենացին հայկազանց Թագաւորներին բնիկ հարադատ է անուանում ի նկատի ունենալով ոչ թէ նախորդ իշխաններին, այլ լայնորդ հարստութիւնը Արշակունի Թագաւորներին, որոնք պարթեական, ուստի և օտար ծագում ունին և բնիկ չեն:

Այսպէս Խորենացին երկու հայ իշխանական ցեղ գիտէ միայն, բնիկներ և օտար Արշակունիք՝ բնիկ Թագաւորներ և Արշակունի Թագաւորներ¹: Սորա բնիկ Թագաւորները, որոնց անուանում է նաև «առաջին Թագաւորք» (Բ. է. Ը). Արշակունիներից առաջ Հայաստանում իշխող հայ Թագաւորական ցեղէ մի յիշողութիւն է, սակայն ժամանակագրական մի խոշոր սխալով: Ծիշտ այն միջոցին երբ, ըստ օտար հաւաստի աղբիւրների, Հայաստանում Արտաշէսից սերուած բնիկ հայ հարստութիւնն էր Թագաւորում և դեռ պիտի Թագաւորէր մինչև Բրիտանի Թուականութեան սկիզբները, Խորենացին դնում է օտար Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը: Մի անգամ որ օտար Արշակունեաց սկիզբը յետ է քաշած և զրաճ. Բ. դարում Բ. ա. երբ բնիկ Արտաշեսեան ցեղն էր իշխում, բնականաբար Խորենացու մէջ բնիկ Թագաւորներն

1. Խորենացու Արշակունի կոչած առաջին քաջաւորներ մի քառօրեակ խառնուրդ են: Վաղարշակ և Արշակ յիշողութիւն կարելի է համարել Պարթևների, Արշակը Պարթևաց Արշաւան Գ. քաջաւորի ուղի Արշակի, որ առաջին անգամ (34 թ. Բ. յ.) փորձում է Հայաստանում քաջաւորել, իսկ Վաղարշակը Պարթևաց քաջաւոր Վաղարշի Ա. ի, որ երկար պատերազմներ է փարում մինչև վերջապէս յաղթում է իւր եղբոր Տրգոս Ա. ին հայոց գահի վրայ քաղցնելով: Այնուհետև Արաշեսը, հաւանորեն, Միշին Տիգրան և Արաշագը վերցնում են բնիկ Արաշիսեան ցեղից և, թեպէս Արշակունի անունով, դրում են վերջին երկուսն իրենց սեղում և ժամանակում: Արշամ, Արքար և Անանուն ասորի են և հայ քաջաւորների շարքի մէջ մտնում. իսկ վիպական Ոսմանիկ, Երուանդի և Արաշեսի մասին ձեռք չեն:

1. Այդ սխալ փաստից ինչ որ կարելի էր՝ մնալ ձեռնակ վերելի ծանոթութիւններից մեկում (եր. 455): Այդ այն էր՝ իրեն թէ Պարոյր Վաղարշի օգնութեամբ խլում է իշխանութիւնը Սկայորդուց: Մնացածներն անիկ ևս անարժեք են:

ևս խախտում են իրենց տեղից և յետ ապրուելով զրուում են առաջ՝ Մարաց և Պարսից թագաւորութեան օրով, Է—Դ. դարում Բ. ա.։ Դսկ բնիկ թագաւորներից առաջ եղած օտարազգի տիրապետութեան յիշողութիւնը որ խկապէս Պարսից և Մակեդոնացոց ժամանակին է վերաբերում, աւելի և յետ քաշուելով ընկած է Ասորեստանցոց օրով։ Այսպէս և իւր կողմից նախադարձական հայիշխանութեան յիշողութիւնն էլ աւելի ևս առաջ պիտի ընկնէր։

Թէ ինչ պատճառներից և աղբիւրներից է առաջացել Խորենացու այս սխալ և յարմարեցրած ժամանակագրութիւնը այդ մենք մի կողմն ենք թողնում, թէպէտեւ անհնարին է այդ պարզելը։ Դառնանք մեր խնդրին թէ ինչու Խորենացին կամ իւր աղբիւրը սխալուել է և երկից առած Մեծն Տիգրանին տարել Կիւրոսի ժամանակ է գրել։ Մենք չորս հանգամանքի մէջ ենք. տեսնում այդ սխալի հիմունքը։

1. Մեծն Տիգրանն առաջին հին թագաւորներից է։ (Ոստանիկ կամ Արքունի տուն)։—Խորենացին իւր աղբիւրից առնելով գրում է Տիգրանի պատմութեան վերջում. «Պատմի և այս թէ զինի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց անուամբ իւրով Տիգրան, որ է Տիգրանակիրտ, և զգաւառն զայսոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ (Տիգրան)։ Եւ զՈստանն անուանեալ կողմացն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս իրր թագաւորական զարմն» (Ա. Ը.)¹։

Ումինց է սերուած այդ Ոստան ազատութիւնը. Տիգրանից թէ Տիգրանուհուց։ Մինչև այժմ հասկացած են Տիգրանուհուց²։

1. Մեզ բռնում է րէ այստեղ քննարկ աղաւաղում կայ, վերնագրի մէջ դրած է. «Յաղագս րէ Էր աղագաւ յարկեաց զնոր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակիրտ», իսկ քննարկի մէջ այդ «Էր աղագաւ» խօսքը բացառուած չենք գտնում։

2. Ինձիսնան, Հնախօսութիւն Հայաստանաց աշխարհի Բ. եր. 132 հս.։ Սակայն Ինձիսնանը ոչ միայն Տիգրանուհու սերունդները, այլ և նորա ուղեկցողները

բայց այդպէս հասկանալու համար առանձին հիմք չկայ։ Դսկ Տիգրանից հասկանալու համար է խանդարում այն հանգամանքը, որ «հրամայէ» բայից յետոյ Տիգրանն անունը չկայ և զօրութեամբ է հասկացւում։ «Սորա» Դերանուան տակ Տիգրան կարելի է հասկանալ, ինչպէս և յաջորդ գլխի վերնագրի մէջ. «Թէ ոյք ոմանք սորա զարմք» . . . հասկանում ենք Տիգրանի համար։ Թէ թագաւորներից էլ կարող են աղնուական ցեղեր սերուած լինել, այդ տեսնում ենք լա. գլխի մէջ. Վահագնից Վահանունիք, Առաւանից Առաւեննանք, Զարեհից Զարեհաւանիցն ազգ։ Այսպէս և Տիգրանից է սերուած Խորենացու «թագաւորական զարմ» համարած Ոստան ազատութիւնը։

Այս շատ պարզ երևում է Խորենացու մի ուրիշ վկայութիւնից, որով նա այդ ցեղը հայ թագաւորներից է սերուած համարում. «Եւ գունդս և պահապանս դրան արքունի պատրաստէ զչորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք ի նոյն հին զարմից թագաւորացն՝ որ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութեան ի հարանց ստացեալ զիւզս և դաստակերտս։ Դսկ աստ ուրեմն պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս և ոստան անուանելու զիտեմ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդգլխութեան իրիք լինելոյ չկապեալ (վարխանտ՝ նշկահեալ) և ի բաց ընկեցեալ զազգն և զայլս ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի։ Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս այժմ ի Վրաց աշխարհին, որ Սեփիծուղն¹ կոչի» (Բ. է.)։

Խորենացու այս վկայութիւնից իմանում ենք, որ Ոստան ազատութիւնը կոչուել է և Արքունի։ Այս երկու կոչումը միասին գտնում ենք և Եղիշէի մէջ. «Դունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի, և յԱր-

սերունդները, ինչպէս և «քաղաւորագունիք Արշակունեաց», համարում է այդպէս կոչուած։

1. Այս բառը վրացերէն նշանակում է «աւխարդի» բառից. Մատի. «Սեպուհ» բառի ստուգաբանութիւն (Отдѣльный оттискъ изъ «Запис. В. Отд. им. русс. Арх. Общ.» т. IV. եր. 395—397)։

քունի տանէ զՈստանիկ մարդիկ: «Բազում և այլ ազատ մարդիկ որ Ոստանիկն անուանեն յԱրքունի տանէ»: Ուրիշ տեղ Եղիշէն պարզաբար Արքունի տուն է յիշում առանց Ոստանիկ բառի. «Եւ զայլ բազում զօրս յԱրքունի տանէն արկ յինքն»¹:

Այդ ցեղի «Արքունի տուն» անունը ցոյց է տալիս որ այդ ազատութիւնն իրօք «Թագաւորական զարմ» է համարուել ինչպէս դնում է Խորենացին: յատկապէս Արշակունիներէն առաջ Հայաստանում իշխող հայ Թագաւորների զարմ: Եւ արդարեւ Արշակունեաց օրով հին հայ Թագաւորական ցեղը չէր կարող ոչնչանալ, այլ պիտի մնար իբրեւ մի ազնուականութիւն: Եւ այդ ցեղը մնացել և նոյն իսկ յարատեւել է մինչև Եովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակ: համարուելով շարունակ իբրեւ Թագաւորական զարմ: Եովհաննէս կաթողիկոսը պարզաբար Տիգրանից սերուած է դնում այդ ցեղը (առնելով հարկաւ Խորենացուց), իւր ժամանակի համար աւելացնելով. «Եւ իսմանէ (ի Տիգրանայ) ասեն լինել զՈստանիկ ազատութիւն բարձին, որ այժմ՝ դեռ եւս կայ եւ պահի անուամբ իբր Թագաւորական իմն զարմ զնոսա իմացեալ» (եր. 15):

Այսպէս Խորենացին «հաստատ» գիտէ, որ այդ Ոստանիկ կամ Արքունի տուն կոչուած ազատութիւնն է ի հին զարմից Թագաւորացն առաջնոց որ ի Հայկայ: Միւս կողմից նա պարզաբար ասում է թէ այն աղբիւրի մէջ, որից Տիգրանի պատմութիւնն է առնում, յիշուած է եղել, որ այդ Ոստանիկ կամ Արքունի տուն ազատութիւնը սերուած է Տիգրանից: Եթէ նոյն իսկ այդ աղբիւրի մէջ Տիգրանը իբրեւ մեր առաջին հին Թագաւորներից մէկը յիշուած չլինէր, Խորենացին ինքը պէտք է այդ Տիգրանին դնէր իւր առաջին հին Թագաւորների մէջ: Նորան միջին Տիգրանի հետ նոյնացնել չէր կարող, որովհետեւ Միջին Տիգրանին մեր պատմագիրն Արշակունի գիտէ, այսինքն ոչ առաջին հին Թագաւորներից: Պէտք է ուրեմն Տիգրանը հայկազն կամ հին Թագաւորների

ցանկի մէջ մանէր, որպէս զի նորանից կարողանար սերուած լինել առաջին հին Թագաւորներից ծագող Ոստանիկ կամ Արքունի տունը:

2) Տիգրանը ընկել Թագաւոր է:—Խորենացին կամ իւր աղբիւրը Տիգրանի համար ունի մի գիծ ևս. նա ինչպէս և մեր միւս առաջին հին Թագաւորները, բնիկ և հարազատ է (Ա. իր. հմմտ. Ա. լա. «Հաւաստի պատմել զքուն և զառաջին Տիգրան»): Այդ բնիկ լինելն իսկապէս Մեծն Տիգրանին կամ Խորենացու Միջին Տիգրանին է վերաբերում. բայց մեր պատմագիրը կամ իւր աղբիւրը բնիկ Տիգրանին չէր կարող նոյնացնել Միջին Տիգրանի հետ, որովհետեւ սորան նա Արշակունի, այսինքն օտար ծագումից գիտէ: Մնում էր ուրեմն, որ այդ բնիկ Տիգրանը որ միանգամայն մեր առաջին հին Թագաւորներից է, դրուէր մեր պատմագիրն (կամ իւր աղբիւրին) ծանօթ միակ բնիկ հարստութեան, հայկազն Թագաւորների ցանկի մէջ:

Կարո՞ղ էր արդեօք երգի մէջ, որի վրայ հիմնուած է Խորենացու աղբիւրը, Տիգրանը բնիկ, հարազատ և մեր առաջին (ոչ Արշակունի) Թագաւորներից համարուել: Անշուշտ: Մեծն Տիգրանի առասպելի կազմուելու և նորա մասին եղած երգերի կենդանի ժամանակը եղել է անհրաժեշտօրէն Մեծն Տիգրանից քիչ ուշ, այսինքն Քրիստոսից քիչ առաջ և ապա մեր Թուականութեան առաջին դարը: Այդ միջոցին հայոց բնիկ Թագաւորների տեղը բռնում են օտար Թագաւորներ, և այդ բաւական չէ, երկիրը վրդովմունքի մէջ է ընկնում այդ մարացի պոնտացի վրացի Թագաւորների օրով, մինչև պարթևական Արշակունի օտար ցեղն իշխում է հայոց վրայ: Այդ օտար Թագաւորների խառնաշփոթ և խռովայոյզ տիրապետութեան ժամանակ տեղիք ունէր հայ ժողովուրդը յիշելու իւր առաջին բնիկ Թագաւորներին և մանաւանդ «խաղաղութեան և շինութեան բերող» Տիգրանին: իւր բնիկ և հարազատ Թագաւորին և ասելու նորա համար «յետնոց ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր: Նրոն ուրեմն շատ ճշտութեամբ պահել է Մեծն

Տիգրանին վերաբերած մի դիժ, որ Պորենացին (կամ իւր աղբիւրը) Միջին Տիգրանի համար չէր կարող ընդունել, որովհետեւ սորան նա Արշակունի գիտէ:

3. Մարք:—Երրորդ հանգամանքը, որ Պորենացուն կամ իւր աղբիւրի հեղինակին պատճառ է եղել երգի Տիգրանին Միջին Տիգրանի հետ չնոյնացնելու: այլ զնելու հին բնիկ թագաւորների մէջ: Մարաց թագաւորների ժամանակ է այն, որ երգի մէջ յիշուած են եղել Մարք: Այս ազգի անունն արդարեւ կարող էր մտնել Մեծն Տիգրանի երգի մէջ, քանի որ նա, ինչպէս տեսանք, կռիւ գաշնադրութիւն և նոյն իսկ խնամութիւն է ունեցել նոցա հետ:

4. Աժդահակ՝ Մարաց թագաւոր:—Կարող էին արդեօք Նիւրոսի և Աժդահակի անուններն ևս յիշուած լինել մեր երգի մէջ: Թէպէտեւ ժողովրդական անաբրոնիզմը մեծ թախքներ է անում բայց և այնպէս դժուար է կարծել, որ մեր ժողովուրդը Նիւրոսի մասին յիշողութիւն պահած լինի և պարսից այդ մեծ աշխարհակալի անունը կապած մեր մեծ աշխարհակալի հետ: Այդ մեզ համար անհասկանալի է: Մենք Նիւրոսի անունը Պորենացու կամ իւր աղբիւրի աւելցրած, «յարմարեցրածն ենք համարում: Այդ պարզ երևում է պատմութեան ընթացքից: Նիւրոսը ոչ մի գեր չէ կատարում: Նա միայն «աջակցում է» Տիգրանին. «կամօք և յօժարութեամբ օժանդակում է» նորան, «միաբան և բարեկամ է» նորան—խօսքեր, որոնք բոլորը նոյն իմաստն ունին և որոնց չլինելը բնաւ չէ խանգարում պատմութեանը: Աժդահակի վախը միայն Տիգրանից է, և սա մենակ կռուում և սպանում է նորան առանց Նիւրոսի: Նոյնը կարելի չէ ասել Աժդահակի համար: Սա (ինչպէս և իւր անունը Աժդահակ, էական անդ է բռնում պատմութեան մէջ, այնպէս որ եթէ դուրս ձգուի ամբողջ պատմութեանը արդէն կոնչանայ: Գուցէ կարելի լինէր կարծել, որ Մեծն Տիգրանի երգի մէջ Աժդահակ անունը յիշուած չէ եղել, այլ միայն Տիգրանի կռիւը Մարաց որ և է թագաւորի հետ: Բայց երգը մշակողին ծանօթ է եղել Բսեննիփոնի պատմութեան մի հայ

թագաւոր Տիգրանի և Աստիագէսի ու Նիւրոսի մասին: և նա ժողովրդական երգը մշակելիս Մարաց թագաւորի անունը փոխել է Աժդահակ և իրենից աւելացրել Նիւրոսի անունը: Սակայն մենք ոչ մի ուրիշ հիմք չունինք ընդունելու, որ Պորենացու աղբիւրի հեղինակին ծանօթ է եղել Բսեննիփոնի յիշած Տիգրանը, բայց եթէ միայն այն, որ Տիգրան Նիւրոս և Աժդահակ անունները միասին են յիշուած: Բայց այդ կարելի է բացատրել այնու, որ ժողովրդական երգի մէջ հենց յիշուած է եղել Մարաց Աժդահակ թագաւոր անունը, իսկ այս հանգամանքը միայն բաւական էր, որ երգը մշակողը—որին առանց Բսեննիփոնի ևս ծանօթ կարող էր լինել Մարաց Աստիագէս թագաւորը, ինչպէս ծանօթ է Պորենացուն—Մարաց Աժդահակ թագաւորի դէմ կռուող Տիգրանին դէտր Մարաց թագաւորների օրով, յատկապէս Աստիագէսի ժամանակակից, և ապա իրենից աւելացնէր Նիւրոսի անունը, որ իրեն հաւաստեաւ կարող էր ծանօթ լինել առանց Բսեննիփոնի:

Կարող էր արդեօք հայ ժողովրդական երգի կամ զրոյցի մէջ լինել Մարաց Աժդահակ թագաւորի անունը, այն էլ Մեծն Տիգրանի անունն հետ կապուած:

Աժդահակի առասպելն եւ անոր պատմական գոյն ստանալը:—Մեր մինչև այժմ արած հետազօտութիւնից տեսանք, որ Տիգրանի պատմութիւնն իւր շատ մանրամասնութիւններով բաւն պատմական յիշողութիւն է: Սակայն այդ պատմութիւնն ունի և առասպելական յատկապէս ամբողջ վիշապի առասպելի բնութարութիւն, որ, ինչքան էլ Մեծն Տիգրանի պատմութեան ազդեցութեան տակ և եւհիմնական մտածութեամբ պատմական զոյն է ստացել, բայց դեռ երևում է պարզապէս որոշ առասպելական գծերով:

1. Աժդահակ անունը մեզ ծանօթ Աժի Դահական, Վիշապ Դահակն է, որի դէմ կռուում է Պարսից մէջ Թրայեստօնան. սորան համապատասխան է հնդկաց մէջ Մուրայի յատկութիւններն ունեցող Տրիտա աստուածը, որ կռուում է նոյնպէս Վիշապի դէմ:

Աժգահակի վիշապ նշանակութիւնը ծանօթ է թորենացուն:

2) Ոչ միայն առասպելական Աժգահակ անունը և նորա վիշապ նշանակութիւնն է մնացել այլ և Աժգահակի կինը՝ Անոյշ յիշուում է (Ա. լա.) պարզաբար իրրեւ «մայր վիշապաց»։ Հաւատեալ կարելի է ասել, որ այս խօսքը ժողովրդական ծագում ունի, թէպէտեւ թորենացին դործ է ածած մի տեղ, ուր առասպելի բովանդակութիւն չէ բերում, այլ Տիգրանին է գովում։ «Մայր վիշապաց» ասելով մեր պատմագիրը հասկանում է «մայր զարմիցն Աժգահակայ» կամ «մայր մարացւոց»։ այսինքն Մուրացաններին։ Կարելի չէ կարծել թէ նա վերջին ձևերը դարձրած լինի «մայր վիշապաց»։ քանի որ նա «Ճամբարապատմութեան» համար միշտ հակառակն է անում, այսինքն վիշապը և վիշապազունը դարձնում է Մարք և Մուրացանը։ Այստեղ թորենացին մոռացմամբ ժողովրդական ձևն է դրել և ոչ թէ մեկնութիւնը։

3) Տիգրանի առասպելի մէջ այդ «վիշապաց մայր» Անոյշը բնակում է «որդւովքն իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փրածի մեծի լերինն» (Մասեաց)։ այսինքն այն լեռան վրայ, որ, ինչպէս գիտենք, վիշապների կամ վիշապազանց բնակարան է ըստ վիպասանաց։ Այդ որոնք ենք այդ «վիշապաց մօր» որդիքը, եթէ ոչ նոյն Մասեաց վիշապները կամ վիշապազունք։

4) Նոյն Մասիս լեռան վրայ է մնում և վիշապ Արտուազը, որ ինչպէս տեսնենք, փոխանակած է Աթիհահակային (տե՛ս Է. Պ. 356 հան.)։ Միւս կողմից Մասիսի վիշապազանց համար կայ և «զարմք Աժգահակայ» յիշուած լինի և այդ կոչման տակ նա մարք է հասկանում, բայց «զարմք Աժգահակայ» թորենացու հնարածը չէ։ Այդ կոչումը նոյն ձևով կարող էր առաջուց մեկնուած լինել իրրեւ մարք և Մուրացանք և սոցա իմաստով գործածութեան մէջ մտած, ինչպէս թորենացին մեկնում է վիշապը և վիշապազունք իրրեւ մարք։ Եթէ այդ եւհեմերական մեկնութիւնը դուրս ձգենք, մնում է միայն մի

առասպելական յիշողութիւն, թէ Մասիսի վրայ բնակող վիշապազունք են «զարմք Աժգահակայ» վիշապ Դահակի և նորա կնոջ «վիշապաց մայր» Անուշի։

5) «վիշապաց մօր» երեւան գալը մեր առասպելի մէջ մի պատահական բան պէտք չէ համարել։ վիշապի կանայք յաճախ դուրս են գալիս ամպրոպային կռուի մէջ։ Այդ կանայք գերում են ամպրոպային աստուծուց, երբ սա յաղթում է վիշապին։ Դնգրայի կռուի մէջ Ահիի (վիշապի) դէմ՝ նոյն իսկ վերջինիս մայրն է դուրս գալիս¹։ Ամպրոպային առասպելի մէջ, ինչպէս տեսել ենք, դուրս են գալիս և աստուածային կանայք, ամպրոպի աստուծու քոյրը կամ կինը, որոնց յափշտակում է վիշապն և արգելում իւր բուրգում։ Մեր առասպելի մէջ Տիգրանուհին նոյն դերն է կատարում։

Աժգահակի և Տիգրանի առասպելն ունի այսպիսով ամբողջապէս մի ամպրոպային առասպելի բովանդակութիւն։ Աժգահակ, ամպրոպային վիշապը, որից սերում են Աժգահակահայ զարմք, վիշապներ կամ վիշապազունք, յափշտակում է Տիգրանից (=սկզբնապէս ամպրոպային աստուած) սորա քրոջը և պահում իւր մօտ։ Բայց Տիգրանը յարձակում է իւր թշնամի վիշապի վրայ, սպանում է նորան, ազատում քրոջը և գերում է վիշապի կնոջը, «վիշապաց մօրն» և բնակեցնում նորան իւր սերնդով Մասիսի վրայ։

6) Տիգրանի տեղ սկզբնապէս ամպրոպային աստուած եղած պիտի լինի։ Մեր ամպրոպային աստուածը, ինչպէս տեսել ենք, է Վահագն։ Սա ևս եղած պիտի լինի սկզբնապէս վիշապ Աժգահակի դէմ կռուողը։ Այս ենթացողութիւնը հաւանական է դառնում այնու, որ Աժգահակի դէմ կռուող Տիգրանը նորա հայրն է, մի հանգամանք, որ պատահական կարելի չէ համարել։ Այդ ազգակցութիւնը մեր պատմագիրը կամ Վահագնի մասին երգողներից առած պիտի լինի, կամ Տիգրանի մասին պատմող աղբիւրից։ Առասպելաբանութեան մի ընդհանուր յատկութեամբ, մանաւանդ երբ առասպելն սկսում

է կորցնել իւր գիւցարանական կերպարանքը և պատմական գոյն ստանալ յաճախ մի աստուածութիւն կամ գիւցաղն բաժանուում է երկսի. ստեղծուում է աստուծու կամ գիւցաղնի համար հայր կամ որդի որի վրայ պատմուում է, երբեմն փոխուած ձեռով միեւնոյն հին առասպելը: Զրոյցի այսպէս երկսի բաժանուելը (die Zweispaltung der Sage) անհրաժեշտ պիտի լինէր այն ժամանակ, երբ արդէն մարք և վիշապը սկսել էին շփոթուել պատմողների գիտակցութեան մէջ, երբ առասպել և իրականութիւն խառնուում էին: Վիշապաց ազգի տեղ անցնում էր Մարաց ազգի հարկաւոր էր, որ ամպրոպային աստուծու տեղ ևս մի պատմական անձ անցնէր: Եւ ո՞վ կարող էր աւելի յարմարաւոր լինել այդ դերը կատարելու համար քան Մեծն Տիգրանի մի թագաւոր, որ իւր կենդանութեան ժամանակ հենց աստուած կամ գիւցաղն է համարուած, որ մարաց հետ իրօք նման յարաբերութիւն ունեցած է, ինչպիսին պատմուում էր առասպելի մէջ:

Ասացինք բուն առասպելը ստացել է պատմական գոյն, վիշապաց ազգի տեղ փոխանակել է մարաց ազգի վիշապաց թագաւոր Աթահակը դարձել է մարաց թագաւոր, և նորա սերունդ վիշապազունք դարձել են մարք: Ինչպէս է եղել որ վիշապ բառին մար բառն է փոխանակել: Շատ պարզ պատճառով. մար նշանակուում է օձ, վիշապ: Արդարեւ մեր մատենագրութեան մէջ չկայ պարսկերէն մար (=օձ, վիշապ) բառը գործածուած, բայց մի թէ ամեն պարսկերէն բառեր, որ մեր ժողովրդի մէջ եղել են և կան այժմ մտել են մատենագիրների մէջ: Պարսկերէն լեզուն դեռ Զսեննփոնի ժամանակ ծանօթ է եղել հայերին և նոյն իսկ հայ կանանց, ուստի «մար» բառի «օձ» նշանակութիւնն ամենահին ժամանակներից կարող էր ծանօթ լինել մեր ժողովրդին: Ինչպէս և այժմ ծանօթ է: Մի անգամ որ վիպասանների գիտակցութեան մէջ մար նշանակուում է վիշապ, այն ժամանակ հեշտ հասկանալի է թէ ինչպէս հին առասպելական օձերի կամ վիշապաց թագաւոր Աթահակին կարող էր փոխանակել Մարաց թագաւորը, և նորա սերունդն՝ Աթահակայ

զարմք կարող էին համարուել Մարաց Աթահակ թագաւորի սերունդ մարք:

Բառերի այս համանման նշանակութեան պատճառով, ինչպէս լինում է յաճախ առասպելաբանութեան մէջ, բուն առասպելը կարող էր հեշտութեամբ և հեմերարար մտածուելով պատմական կերպարանք ստանալ, և Մասեաց վիշապների գերութիւնը համարուել Մասեաց ստորոտներում բնակող Մարաց գերութիւն Մեծն Տիգրանի ձեռով, որ յայտնի է իւր Հայաստան բերած բազմաթիւ գերիններով: Այսպիսով պատմուածքի մէջ երկուութիւն է մտնում, առասպել և իրականութիւն խառնուում են: Ճիշտ ինչպէս շատ ժողովրդական առասպելների մէջ, ինչպէս և մեր արդի ժողովրդական վէպի մէջ որ թէ պատմական և թէ առասպելական կերպարանք ունի: Զի ինչպէս բուն սկզբնական առասպելը հետզհետէ պատմական գոյն է ստանում, յաճախ պատահում է, որ սկզբնապէս բուն պատմական գրոյցն ևս որ և է պատճառով հետզհետէ առասպելի կերպարանք է ստանում և իրեն քաշելով միացնում իւր մէջ առասպելական գծեր և նոյն իսկ ամբողջ միջադէպեր: Այսպիսի փոփոխութեամբ մեր Սասնու ծառի Դաւիթի մասը, որ պատմական է, առասպելական գոյն է ստացած և միացրած իւր հետ Մհերի մասը (որ սկզբնապէս բուն առասպել է), տալով նորան պատմական գոյն: Այսպէս և մեր հին վիպասանքի մէջ Արտաշէսի Մարաց հետ ունեցած բուն պատմական իրողութեանը միացած են վիշապների առասպելներ, քանի որ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ մարք և վիշապներ սկսած են շփոթուել:

Ասել չի ուզիլ, որ Աթահակի առասպելը պատմական գոյն ստանալով՝ իրեն պիտի քաշէր Տիգրանի պատմութիւնից շատ գծեր, որոնք բուն պատմական են, և շատ առասպելական գծեր ևս պիտի կերպարանափոխուէին: Օրինակ, առասպելի յափշտակութեան տեղ անցել է Մարաց թագաւորի խնամութիւնը, այսինքն վիշապի և ամպրոպային աստուծու սկզբնական թշնամութիւնը մեղմացած է պատմական բարեկամական դէպքի ազդեցութեան տակ, աստուածուհին այլ ևս չէ յափշտակուում, այլ խնամութեամբ առ-

նուում է, և Աժդահակն սկզբում բարեկամ է Տիգրանին, զոնէ ըստ երևութիւն: Այս ամենը կարող էր կատարուել և նոյն իսկ ժողովրդական երգիչներէ կամ պատմողներէ բերանուամ: Բայց ժողովրդի մարդը ինչքան էլ առասպելին պատմական գոյն տայ, միշտ աւելի շատ առասպելական գծեր է պահում, միեւնոյն առասպելի մի պատմուածքի (վարիանտի) մէջ աւելի միւսի մէջ պակաս: յաճախ միեւնոյն պատմուածքի մէջ պատմական և առասպելականը կից ապրում են միեւնոյն անձի համար: օրինակ ժողովրդական պատմուածքի մէջ Աժդահակը թէ մարաց և թէ վիշապաց թագաւոր կարող էր յիշուել: Իսկ երբ այսպիսի մի առասպել մշակում է մի ճարտասան կամ քերթող, ինչ ասել կուզէ, որ նա վիշապները գուրս պէտք է ձգեր և պահէր միայն մարք և Մարաց թագաւոր Աժդահակ: Եւ քանի որ նորան յայտնի է Մարաց Աստիագէս թագաւորը, գորա հետ ևս պիտի նոյնացնէ մեր առասպելի Աժդահակին: ուստի և մեր առասպելի մէջ Մարաց Աժդահակ թագաւորի գէմ կուռող Տիգրանին պիտի համարէր Մարաց Աստիագէս թագաւորի ժամանակակից և իրենից աւելացնէր Կիւրոսի անունը: Ուրիշ խօսքով նա շարունակել է ժողովրդի մարդու գործը, ժողովրդական պատմուածքին կատարելապէս պատմական գոյն է տուել: Ծիշտ այդպէս է վարուում և մեր պատմագիրը, երբ նա վիպասանքի մէջ երևան եկող վիշապներն ու վիշապաղուճք դարձնում է մարք, մի մեկնութիւն և առասպելի կերպարանափոխութիւն, որ ըստենացուց առջ արդէն սկսած է մանկ մեր վիպասանքի մէջ (տես եր. 329):

Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը:

Երբ մի անգամ տեսանք թէ Տիգրանի առասպելն ինչ պատմական յիշողութիւններ և ինչ առասպելական գծեր ունի իւր մէջ, այժմ ըստ ինքեան երևում է, որ այդ առասպելը շինծու բան չէ: Աւելի ևս քիչ կարող է այդ առասպելը շինուած լինել Հերոդոտի պատմածի վրայ, ինչպէս կարծում է պ. Գարազանեան¹⁾, քանի որ դա մեր Մեծն Տիգրանի

պատմութիւնն է: Ինչքան էլ նմանութիւններ գտնենք Կիւրոսի ու Աստիագէսի. և Տիգրանի ու Աժդահակի առասպելների մէջ, դա զարմանալի չէ, քանի որ Կիւրոսի առասպելն ևս հաւանօրէն մի հին միթոս է: Պարսից պատմութեան ազդեցութեան տակ պատմական կերպարանք ստացած: Սակայն մենք աչքի զարնող առանձին նմանութիւններ չենք գտնում այդ երկու առասպելների մէջ: Այլ ընդհակառակն շատ էական կողմերով նոյն իսկ նման չեն անոնք: Օրինակ, Հերոդոտի պատմածի մէջ տմարոպային բնաւորութիւնը չի երևում. չկան ամպրոպային վիշապները. չկայ ամենից գլխաւոր գիծը, Աժդահակի կնութեան առնելը Տիգրանուհուն, այսինքն սորա գերուելը և գերութիւնից ազատուելը, որ ամպրոպային աստուծու և վիշապի կուռի կեդրոնն է կազմում: Պարսից առասպելի մէջ չկայ «վիշապաց մայր» Անոյշ և սորա գերուելը, որ նոյնպէս առասպելական գիծ է: Կիւրոսի մայրը՝ Մանդանէն Աժդահակի դուստրն է, և Կիւրոսն Աժդահակի թոռը, մի գիծ, որ առասպելից շատ հեռու է և նմանները: Այս մեծ և էական տարբերութիւնները մէկդի են դնում քննադատները և կանգ են առնում այնպիսի վիպական գծերի վրայ, որ առասպելի մէջ էական նշանակութիւն չունին: օրինակ, Աժդահակի երազ տեսնելը, մի վիպական գիծ, որ ամեն ազգերի վէպերի մէջ և ամեն ժամանակ խիստ տարածուած է: Սակայն այդպիսի գծերի մասին աւելորդ է կանգ առնելը: Ծատ հանձուրել գլխի վրայ մեր առասպելը «սարքողը», որ Հերոդոտի պատմածի վրայ մի առասպել շինէր և այնպիսի փոփոխութիւններ մտցնէր մէջը, որոնցով նորա «շինածը» մի կողմից առասպելի նախնական կերպարանքն աւելի հաւատարմութեամբ պահած լինէր, քան Կիւրոսի առասպելը, իսկ միւս կողմից այդ «շինծու բանը» լինէր մեր Մեծն Տիգրանի պատմութեան յիշողութիւն:

Մ. Արեղեան.

